

Kató Péter ókortörténész, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszékének oktatója. Kutatási területe a hellénisztikus történelem.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Illúziók a hellénisztikus polisokban* (2017/1).

Kultusz és közösség

Megfigyelések egy kósi vallásos egyesület kitüntetési határozatáról

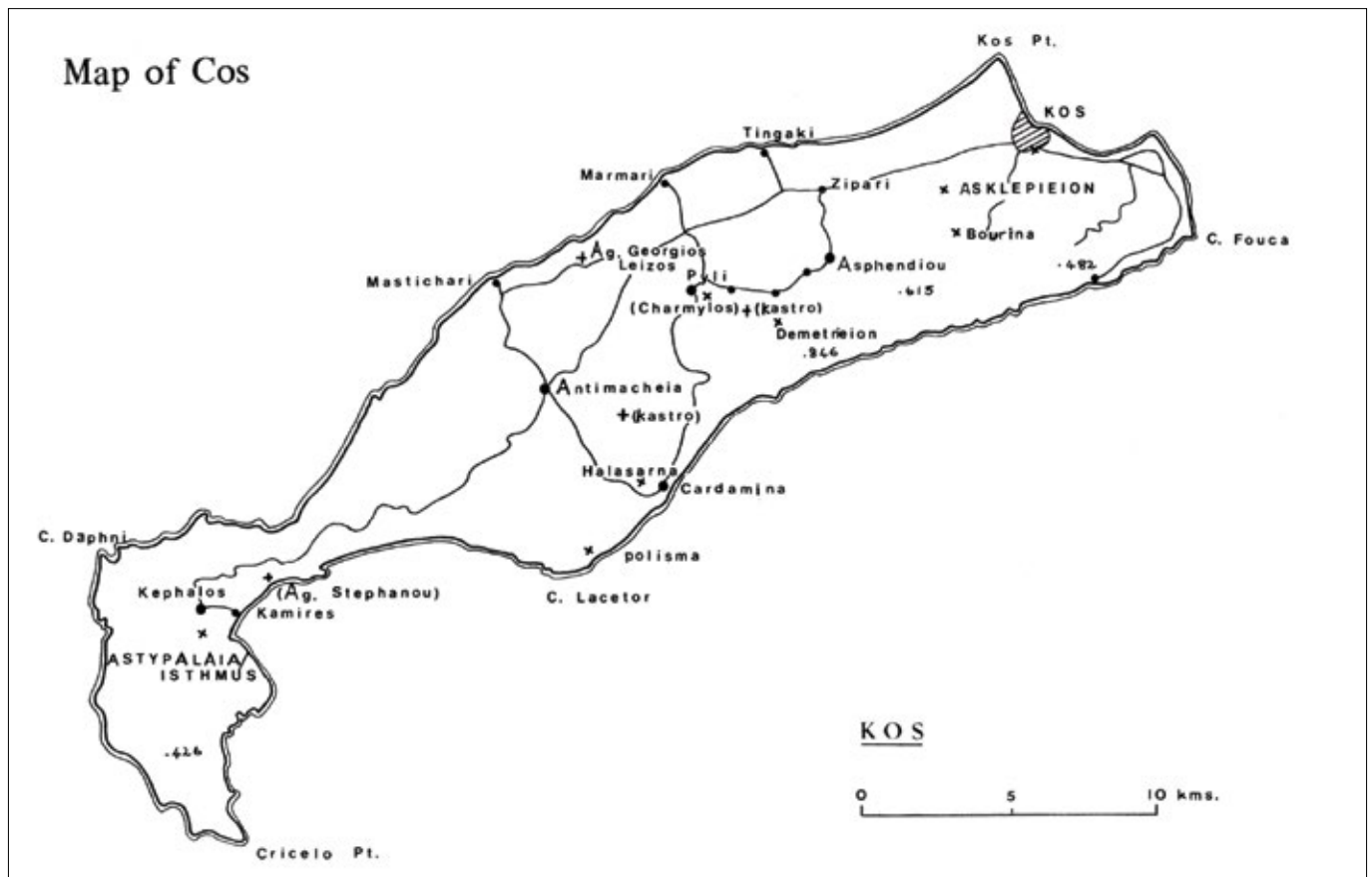
Kató Péter

A polisvallás Christiane Sourvinou-Inwood által kidolgozott koncepcióját ért minden kritika ellenére világosnak látszik, hogy a görög városállam politikai és társadalmi struktúrái és kultuszai egymással szoros összefüggésben léteztek.¹ Ahogy maga a polis, úgy annak alegységei, a nemzetségek, más rokonsági csoportok, faluközösségek (*démósok*), illetve egyes foglalkozásokat űző személyek is rendelkeztek a saját kultuszaikkal, amelyek a csoportidentitás fő hordozóiként működtek, ezt kifejezve, megerősítve és átélhetővé téve.²

Lehetséges-e továbblépni, és a kultuszok és a görög városállam politikai és társadalmi struktúrái közötti kapcsolatokban további árnyalatokat megállapítani? Ebben a tanulmányban egy Kós szigetén, a Zeus Hyetios („az esőt hozó Zeus”) tisztelőinek egyesülete által elfogadott és feliraton megörökített kitüntetési határozat elemzése alapján szeretnék a kérdés vizsgálatához hozzájárulni. A felirat a sziget közepén fekvő Antimacheiában, a Palaia Panagia keresztény templomába beépítve került elő. A márvány kőtábla viszonylag kis mérete miatt nem zárható ki a lehetőség, hogy egy ún. „vándorló kőről” (*pierre errante*) van szó, a legtermészetesebb feltételezés mégis az, hogy eredetileg a közelben, az ókori Antimacheia *démós*ában állt. Proszopográfiai adatok alapján a felirat biztosan datálható, méghozzá a Kr. e. 200 körüli évekre. Az itt következő elemzés a proszopográfiai adatokból kiindulva a kultikus közösségek és a politikai struktúrák komplexitására és dinamikáira kíván rámutatni.

A felirat bemutatása előtt szükséges egy rövid megjegyzés a tágabb tér- és időbeli kontextusról. A Délnyugat-Kisázsia partjai előtt fekvő Kós szigetének települései Kr. e. 366-ban *synoikismos* útján egyesültek, és új központot hoztak létre a sziget északkeleti csúcsán, amely szintén a Kós nevet viselte.³ Ez az ókorban a szépségéről híres, de nem túl nagy város jó természetes kikötővel és a Kis-Ázsia partjai előtt vezető, a Levantét az Égei-, illetve a Fekete-tengeri térséggel összekötő és a hellénisztikus korban különösen jelentőssé váló kereskedelmi útvonal mentén helyezkedett el. Ezeknek az adottságoknak köszönhetően Kós bekapcsolódhatott az igencsak jól védelmező távolsági kereskedelembe, elsősorban a helyben termelt, minőségéről híres bor exportjával. A *synoikismos* után a sziget eredeti települései az egyesített polis *démós*aiként maradtak fent, megőrizve saját politikai és vallási struktúráikat. A hellénisztikus korban Kós területe hat *démós* között oszlott meg, amint az a térképen is látható (1. ábra).

Feliratunk keletkezésének ideje, a Kr. e. 2. század eleje nagy megrázkódtatásokat és messzire ható változásokat hozott nemcsak Kós, hanem az egész hellénisztikus világ történetében. A diadochosok kora után, a Kr. e. 270-es évek elejétől létrejött egy „labilis egyensúly” a három legnagyobb hellénisztikus monarchia, a Seleukida, az Antigonida és a Ptolemaida Birodalom között.⁴ Ez az egyensúly Kr. e. 204 után, a Ptolemaida Birodalom átmeneti összeomlása miatt teljesen felborult. IV. Ptolemaiosz Philopátor ugyanis ebben az évben meghalt, de nem hagyott maga után az uralkodást azonnal átvenni képes trónörökös, ami polgárháborúhoz és a birodalom által az Égei-térségben korábban gyakorolt befolyás megszűnéséhez vezetett. Ez súlyosan érintette az addig az alexandriai udvar támogatását és védelmét élvező Kós szigetét, amelynek ezért a Kr. e. 3. század

1. kép. Kós térképe a sziget Kr. 336-ban történt egyesítése (*synoikismos*) után. Forrás: Sherwin-White 1978, 10

utolsó éveiben egyedül kellett szembenéznie a krétai városok és a velük szövetséges V. Philippos Antigonida uralkodó támadásával. Nagy erőfeszítések árán ezeket a támadásokat sikerült elhárítaniuk. Ennek az időszaknak a legfontosabb feliratos emléke és forrása az ún. nagy *epidosis* (közadakozás), amely keretében kósi polgárok százai járultak hozzá tekintélyes, 50 és 8000 drachma közötti összegekkel a védelmi költségekhez.⁵ A Kr. e. 3–2. század fordulójának krízise külpolitikai irányváltásra is kényszerítette a kósiakat, mivel a Ptolemaida befolyás belátható időn belüli helyreállása nem volt reális lehetőség. Ekkor jó érzellemmel a közeli, jelentős szigetállam, Rhodos oldalára álltak, ami egyet jelentett a Kr. e. 200 és 197 között a második makedón háborúban győztes Róma szövetségével. A rómaiakhoz fűződő viszony ugyan nem nélkülözte a feszültségeket, de a mithridatési háborúig tartó mintegy 120 évre garantálta a sziget biztonságát és prosperitását.

A Kr. e. 3–2. század fordulóján bekövetkező krízis ellenére Kós a hellénisztikus kor közepén jelentős fellendülést ért meg. Világosan kifejeződik ez az ekkor elkezdett ambiciózus építkezési projektekben a város agoráján és a híres Asklépiosz-szentélyben, és a Kr. e. 243-ban végrehajtott nagyszabású diplomáciai akcióban, amelynek eredményeként számos hellénisztikus városállam tett ígéretet arra, hogy részt vesz a „nemzetközi” ünnepséggé alakított Asklépieián és tiszteletben tartja a szentély sérthetetlenségét (*asylia*).⁶ A sziget déli partján, Halasarna *démós*ának területén végzett terepbejárás eredményei népességnövekedésre, a mezőgazdaság, a kézművesség és a borkivitel fellendülésére és általában véve az életszínvonal

emelkedésére utalnak.⁷ A következőkben elemzendő felirat tehát az általános fellendülést egy időre megszakító válság utáni időszakban született.

Lássuk ezután a feliratot, amely a sziget közepén fekvő Antimacheia *démós*ából került elő, és egy viszonylag kis méretű (63 cm magas és 33 cm széles) fehér márvány sztélén áll. Szövege a következő:

Nikophrón monarchosi évében, Artamitos hónapban így határozott a Zeus Hyetioshoz közösen vonulók egyesülete (κοινὸν τῶν συμπορευομένων παρὰ Δία Ὑέτιον). Charmippos, Parmeniskos fia, Philistos Philistos fia és Lykaiithos Parmeniskos fia terjesztették be a javaslatot: mivel Nikagoras, Theudóros fia és Lykaiithos, Leukippos fia önként jelentkeztek epiméniosnak⁸ lettek, az áldozatokat elvégezték Zeusnak, felújították a Zeusnak bemutatott áldozatot és megrendezték a lakomát a démostagok és mindenki más számára, méltó módon az istenekhez, nem hagyva semmilyen kívánnivalót az igyekezet és az áldozatkészség terén; azért pedig, hogy a jövőben választandó epiméniosok sokkal nagyobb áldozatkészséget tanúsítsanak, látván a démostagok jóindulatát, határozzanak úgy, hogy dicsérjék meg Nikagorast és Lykaiithost elkötelezettségükért és kegyességükért (εὐσέβεια), amelyet az istenek és a démostagok iránt tanúsítanak, és koszorúzzák meg őket tíz arany értékű koszorúval, a kincstárnokok pedig írják fel ezt a határozatot egy kösztélére és állítsák fel Zeus oltára mellett, a sztélével járó költségeket pedig a kincstárnokok fedezzék.

A felirattal kapcsolatban az első érdekes kérdés az, hogy egész pontosan milyen szervezet vagy közösség határozatáról van szó. A szöveg elején álló preszkriptum alapján egy kultikus egyesület határozatáról van szó, amelyet azonban a szokásos, pusztán egy isten nevéből képzett egyesület-nevektől (pl. *Athéniaiastai*, *Apollóniaiastai*, *Diisótériastai*) erősen eltérő módon neveznek. A név tehát biztosan az egyesület valamilyen sajátosságát tükrözi. A kérdés csak az, miben áll ez. Stéphanie Maillot a kósi vallásos egyesületekről szóló tanulmányában azt feltételezi, hogy az egyesület tagjai Zeus Hyetios rhodosi szentélyét látogatták, a συμπορευομένων participium tehát nem ünnepi felvonulást, hanem a szomszédos szigetre tett utazást jelentene.⁹ Ezt az állítást azzal támasztja alá, hogy rhodosi istenségek tisztelete egyértelműen dokumentálva van Kóson, valamint hogy a 2. században létezett Poseidón valamint Kós és Rhodos perszonifikációinak közös kultusza a szigeten.¹⁰ Véleményem szerint ezek az érvek nem támasztják alá kellőképpen, hogy a szóban forgó kultikus egyesület központja Rhodoson lett volna, mert magában a dokumentumban erről egyáltalán nem esik szó. Általában véve is párhuzam nélkül áll, hogy egy vallásos egyesület egy másik polisban található szentély körül szerveződjön meg, ha az a szentély nem egy pánhellén kultusz központja. Stéphanie Paul joggal feltételezi ezért, hogy itt egy Antimacheia *démos*án belül ápolt kultuszról van szó.¹¹ A felirat megértéséhez közelebb vihetnek a szövegben említett személyekről szóló, mindeddig figyelembe nem vett proszopográfiai információk. Mint látni fogjuk, ezek elemzése egy egészen más, kósi kontextuson belüli magyarázattal fog szolgálni.

Visszatérve arra a kérdésre, hogy feliratunkon milyen testület vagy szervezet által hozott határozat áll, némi nehézséget okoz, hogy a preszkriptummal ellentétben az ún. motivációs klauzula arra utal, hogy Antimacheia *démos*ának határozatáról van szó. Ilyen következetlenségek nem szoktak előfordulni a görög városokból, falvakból vagy különböző egyesületektől származó határozatokban. Ezért ebben az esetben másképp aligha lehet ezt megmagyarázni, mint hogy Zeus Hyetios egyesülete olyan fontos szerepet játszott Antimacheia *démos*ában, hogy azzal szinte azonosnak tekintették.

A határozat további sajátossága abban áll, hogy a szövegben említett mind az öt személyről rendelkezünk további információkkal is, és ezeknek fontos szerepük lesz az egész dokumentum értelmezése szempontjából. Mint már szó volt róla, a határozatot három személy terjesztette be a *démos*, illetve a kultikus egyesület elé. Ez önmagában figyelemre méltó, hiszen a legtöbb görög néphatározatot vagy egyetlen személy, vagy egy tisztviselő testület jegyezte. A három előterjesztő közül kettő, Charmippos és Lykaithos szinte teljesen biztosan testvérek voltak, hiszen apjuk neve megegyezik. Ezen kívül egy Kós városában talált felirat mindkettejüket említi a szertartásokat felügyelő tisztviselőként (*archeúon*) a Nymphák kultuszában.¹² Hogy a testvérpár két különböző kultuszban is aktív volt, a politeista vallás kontextusában nem meglepő. Érdekesebb a térbeli dimenzió, hiszen a fivérek a *démos*ban és a polis központjában egyaránt megjelennek. Mivel a két felirat körülbelül egyidőben született, valószínűleg nem arról van szó, hogy a két testvér egyszerre költözött a *démos*ból a városba vagy fordítva, hanem arról, hogy mindketten jelen voltak Antimacheiában és a körülbelül egy napos járóföldre fekvő Kós városában. A határozat harmadik előterjesztője, Philistos, Philistos fia az

antimacheiai Aphrodité-szentély felépítésének támogatására tartott *epidos*is résztvevőjeként ismert még. Ehhez csekély összeggel, mindössze öt drachmával járult hozzá: ebből azonban vagyoni helyzetére nézve semmilyen következtetést nem lehet levonni, mert ehhez az *epidos*ishoz csak ennyi pénzzel lehetett hozzájárulni.¹³

A két kitüntetett közül Lykaithos, Lykaithos fia ismert a legjobban. A Kr. e. 3. század végén tartott nagy *epidos*ishoz a tekintélyes, bár nem a legmagasabb kategóriába tartozó 500 drachmás összeggel járult hozzá.¹⁴ Ezen kívül Halasarna *démos*ában Apollón kultuszában vállalt szerepet áldozatokért felelős tisztviselőként (*hieropoios*), amiről egy kollégáival és Apollón papjával együtt Hekaté Stratia tiszteletére állított fogadalmi ajándék emlékezik meg.¹⁵ A kitüntetési határozat másik címzettje, Nikagoras, akárcsak a határozat egyik előterjesztője, Philistos, szerepel az antimacheiai Aphrodision építésének támogatására rendezett *epidos*is résztvevőinek listáján, ami a *démos* iránti elkötelezettségét jelzi. Nikagoras nyomot hagyott hazáján kívül is: a délosi Apollón-szentély leltárai tanúsítják, hogy egy kósi ünnepi küldöttség vezetőjeként (*architheóros*) egy *phialét* ajánlott fel.¹⁶ Ez egyértelműen arra utal, hogy Nikagoras nemcsak a *démos*okban, hanem az egész polisban magas presztízzsel rendelkezett. Érdekes módon Nikagoras két fia, Theudóros és Theudotos felbukkannak egy harmadik kósi *démos*ban, Isthmosban, mégpedig a helyi Melainidai *phylé* tagjaiként és a monarchosi tisztség potenciális viselőiként.¹⁷ Nikagoras és családja ezzel a sziget minden fontosabb településén jelen volt.

E proszopográfiai adatok értelmezése előtt ki kell még térni a határozattal honorált érdemekre is, mert fontos vonásokkal gazdagítják Lykaithos és Nikagoras portréját. A két férfi érdemei közül elsőként azt említi a határozat, hogy önként (αὐτεπάγγελτοι) jelentkeztek az *epiménios*i posztra. Ez azért volt említésre érdemes, mert a hellénisztikus világban a legkülönbözőbb testületek (polisok, *démos*ok, kultikus egyesületek) szembesültek azzal a problémával, hogy nem találtak megfelelő tisztviselőket, különösen, ha az adott tisztség ellátása anyagi ráfordítást is igényelt. Az *epiménios*i tisztség minden bizonynyal rövid időre, egy ünnepség megrendezésére szolgált.¹⁸ Miután elnyerték tisztségüket, „elvégezték” (ἐξέθυσαν) az áldozatokat Zeusnak, ami Christian Habicht meggyőző értelmezése szerint azt jelenti, hogy a bevezetőben említett első krétai háború miatt szüneteltek az áldozatok Zeus Hyetios tiszteletére, és a két kitüntetett volt az, aki minden szertartást az előírásoknak megfelelően elvégzett, ezáltal „megújítva” e szertartásokat.¹⁹

Ezen kívül szó esik még a bizonyára valamelyik áldozathoz kapcsolódó lakoma (ὑποδοχή) nagyvonalú megrendezéséről is, amelyen vendégül látták „a *démostagokat* és mindenki mást is” (καὶ τὰν ὑποδοχὰν [ἐ]ποίησαντο τῶν δαμοτῶν καὶ τῶν ἄλλων πάντων ἄξιως τῶ[ν] θεῶν). A meghívottak körének kiterjesztése minden jelenlevőre, jogi státuszukra való tekintet nélkül, nem volt magától értetődő. Ugyanebben az időben, a Kr. e. 2. század elején, a szomszédos Halasarna *démosa* hosszú listát állított össze a helyi Apollón- és Héraklés-kultusz résztvevőiről (ami valószínűleg gyakorlatilag egyetlen jelentett az egész *démostagsággal*), hogy a tisztviselők és az *epiménios*ok ennek segítségével ellenőrizzék, hogy a lakomákon csak a *démostagok* részesülnek a húsporciókból, és csak ők jelentkeznek a sorsolásra a papi tisztség elnyerése érdekében.²⁰

2. kép. Antimacheia látképe. A sziget partmenti területeinek termékenységét kihasználva Kós bekapcsolódhatott a hellénisztikus világban zajló távolsági kereskedelembe. Forrás: kos4all.com

Ennek háttérében a *synoikismos* által lehetővé tett, szigeten belüli nagyfokú földrajzi mobilitás állt. Egyrészt megfigyelhető a jó megélhetési és karrierlehetőségeket nyújtó város vonzereje, másrészt – miként arról az itt tárgyalt feliratban szereplő személyek kapcsán már szó volt – a sziget települései közötti mobilitás, amely minden bizonnyal a földbirtokok megszerzésére és működtetésére irányult. Ebben a helyzetben a különböző kultuszokat felügyelő közösségek választásra kényszerültek a résztvevők eredeti, szűk körének megerősítése és a kultuszközösségek megnyitása között. Halasarna *démosa* egy, a helyi közösség életében központi jelentőségű, nagy hagyományú kultusz esetében az előbbi lehetőséget választotta; az utóbbi, inkluzívabb megközelítést könnyebb volt újabb alapítású, és így a hagyományok által kevésbé szabályozott kultuszok esetében alkalmazni. A hellénisztikus világra általában is az volt jellemző, hogy a részvétel az ünnepeken és a kultuszokban nem a polgárság előjogát képezte, hanem megnyílt a polgárjoggal nem rendelkező szabadok előtt is.²¹

A felirat elemzése után rátérhetünk arra a kérdésre, hogy milyen jelentőséggel bírnak ezek a megfigyelések a hellénisztikus társadalom- és vallástörténet összefüggésében. Az első megfigyelt sajátosság, a feliratban említett személyek előfordulása egyszerre több kósi *démos*ban biztosan a földbirtok fragmentáltságával magyarázható. Az, hogy a vagyonos polgárok birtokai nem egy tagból, hanem különböző településeken elszórt parcellákból állt, a legjobban a klasszikus kori Athénból ismert, de biztosan jellemző volt a kósi földbirtokviszonyokra is a hellénisztikus korban.²² Az is világos, hogy a feliratban

említett személyek birtokai viszonylag nagyok és jövedelmezőek voltak. Mivel Kós jelentős mennyiségben exportált bort a Földközi-tenger térségének számos régiójába, valószínűnek tűnik, hogy a szóban forgó személyek is elsősorban exportra termelő földbirtokosok voltak. Számukra pedig logikus választás volt az esőt hozó Zeus tisztelete.

Mindezek tükrében felvethető egy új interpretáció Zeus Hyetios kultikus egyesületének rendhagyó elnevezéséről. Mint a bevezetőben szó volt róla, sem ebben, sem más a szövegben nincsen nyoma annak, hogy az egyesület tagjai Zeus rhodosi szentélyét látogatták volna. Valószínűbb, hogy a *συμπορεύεσθαι* ige arra utal, hogy a sziget különböző településeiről gyűltek össze rendszeresen a kedvező módon a sziget közepén fekvő Antimacheiába, Zeus kultuszának ápolására.

A fenti megfigyelések fényében visszatérhetünk végül a bevezetőben feltett, kultusz és közösség viszonyára vonatkozó kérdésre. Zeus Hyetios egyesületének tagsága nem illeszkedett a polis hivatalos struktúráihoz, hiszen ismert tagjai egyszerre több *démos*ban is jelen voltak. Mivel egyszerre csak egy *démos*ban rendelkeztek tagsággal, a többiben szükségszerűen kívül estek a hivatalviselésre és ezáltal a politikai érdekérvényesítésre jogosultak körén. Ilyen helyzetben a részvétel a kultuszokban vagy egy új kultusz létrehozása a társadalmi integráció hatékony eszköze lehetett. Ebben az összefüggésben nyer jelentőséget az, hogy a két kitüntetett nemcsak a *démos* tagjait, hanem mindenki mást is vendégül látott az áldozat bemutatását követő lakomán. Világos, hogy fő céljuk nem a polis hagyományos struktúráihoz való alkalmazkodás, hanem a minél szélesebb körrel történő kapcsolatépítés volt.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Zeus Hyetios egyesületében vezető szerepet játszó személyek számára a polis hivatalos struktúrái ne rendelkeztek volna nagy jelentőséggel. Ellenkezőleg: az a már megfigyelt sajátosság, miszerint a határozat egyszerűre látszik az egyesület (*koinon*) és a *démós* döntésének, minden bizonnyal az egyesület szándékára vezethető vissza. Ha helytálló az a proszopográfiai adatokból levont következtetés, hogy a kultusz egyik funkciója a nemcsak helyi kötődéssel rendelkező tagság társadalmi integrációja volt, akkor logikusnak látszik, hogy a helyi politikai intézményrendszerrel is igyekeztek a lehető legszorosabb együttműködést kialakítani. A magánkezdeményezésre létrejött kultikus egyesület és a hivatalos politikai intézmények közötti kooperációnak itt csak a formája, de nem

a fennállása különleges. Ez a fajta együttműködés a forrásaink szerint általában a kultuszok alapításakor figyelhető meg, amikor is a magánkezdeményezésre visszanyúló kultuszalapítást a polis formális népgyűlési határozata szentesíti.²³

A rövid antimacheiai felirat elemzése jól szemlélteti a valóságosságot, a közösségek és a politikai, társadalmi struktúrák, birtokviszonyok és gazdasági tevékenységek közötti komplex összefüggéseket. Ezek figyelembevétele rávilágít a polisvallás modelljében eredetileg kisebb hangsúlyt kapó jelenségekre: a politikai struktúrák és a ténylegesen létező közösségek közötti feszültségekre, valamint arra, hogy az egyének és közösségek képesek voltak a kultuszokat a saját érdekeiknek és preferenciáiknak megfelelően alakítani.

Jegyzetek

Ösztöndíja és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A rövidítések a *L'Année Philologique* és a *Supplementum Epigraphicum Graecum* rendszerét követik.

- 1 A polisvallás (*polis religion*) fogalmához alapvető: Sourvinou-Inwood 1990, Sourvinou-Inwood 2000. A fogalom kritikájához lásd pl. Kindt 2009, Bremmer 2010, Rüpké 2011.
- 2 Lásd pl. Sourvinou-Inwood 1990, 304–5: „The Greek *polis* articulated religion and was itself articulated by it; religion became the *polis*' central ideology, structuring and giving meaning to all the elements that made up the identity of the *polis*, its past, its physical landscape, the relationship between its constituent parts. Ritual reinforces group solidarity and this process is of fundamental importance in establishing and perpetuating civic and cultural as well as religious identities.” Hasonló szellemben értelmezi a görög vallást Parker 2005, kül. 37–49.
- 3 A *synoikismosz*hoz lásd Sherwin-White 1978, 50–68.
- 4 A „labilis egyensúly” (*das labile Gleichgewicht*) kifejezéssel Gehrke 2008 jellemzi találóan a Kr. e. 280 és 200 közötti időszakot a hellénisztikus világban. A hellénisztikus világ Kr. e. 3. sz. végi válságához lásd Eckstein 2006, 104–116, Eckstein 2008, 119–270.
- 5 A felirat új kiadása: IG XII 4, 75–77. Az első krétai háború történetéhez: Chaniotis 1996, 38–41.
- 6 Az erről szóló feliratos dokumentumok új publikációja: IG XII 4, 1, 207–245, továbbá Bosnakis–Halla 2020. A dokumentumok legfrissebb elemzése: Knäpper 2018, 87–104.
- 7 Kokkorou-Alevras 2009, 63–4.
- 8 Az *epiménios* szó szerint egy hónapig hivatalban levő tisztviselőt jelent. Általában a kultusszal kapcsolatos feladatokat láttak el ünnepségek alatt. A legjobban ismert kósi *epiméniosok* Hermés Enagónios („a versenyek védőistene”) kultuszában tevékenykedtek. A *gymnasiont* látogató 20 és 30 év közötti ifjak (*neoi*) közül választották őket Hyakinthios hónapra (június/július), amikor a Hermaia ünnepére is sor került. Az *epiméniosok* ez alatt az idő alatt különleges ünnepi öltözképet viseltek, ünnepi felvonulást rendeztek és a polis költségén nagyszabású áldozatokat mutattak be. Lásd ehhez IG XII 4, 198, 98–106.
- 9 Maillot 2013, 203–4: „Le *koinon des symporeuomenoi para Dia Hyetion* semble s'être constitué sur la base de la fréquentation du sanctuaire de Zeus Hyetios à Rhodes par des citoyens de Cos.”
- 10 Kóson az IG XII 4, 654-es felirat (Kr. e. 2. század) az egyetlen forrás, amely Athéné Lindia és Zeus Atabyrios kultuszát igazol-

ja. A felirat kis méretei miatt azonban véleményem szerint nem zárható ki, hogy egy *pierre errante*-ről van szó. Poseidón, Kós és Rhodos közös kultuszához lásd IG XII 4, 293.

- 11 Paul 2013, 255, 106. jegyzet: „Toutefois, se la terminologie τῶν συμπορευομένων παρὰ Δία Ὑέτιον pourrait aller de ce sens, le text del'inscription semble bien faire allusion à un culte organisé au sein du deme d'Antimacheia, de même que la référence à l'autel de Zeus, où la pierre doit être affichée.”
- 12 IG XII 4, 456, 18, 26.
- 13 IG XII 4, 434, 18–19. Az *epidosisok*ból befolyó összeg gyakran csak szimbolikus jelentőséggel bírt, lásd ehhez Migeotte 1992.
- 14 IG XII 4, 75, 76–78.
- 15 IG XII 4, 624.
- 16 IG XII 4, 434, 25–26; I. Délos 439 A 37, 442 B 38.
- 17 IG XII, 461, 90–91: Θεόδωρος Νικαγόρα ματρός δὲ Τιμοῦς τᾶς Θεωδώρας, Θεόδοτος Νικαγόρα ματρός δὲ Τιμοῦς τᾶς Θεωδότου. Nikagoras minden bizonnyal első felesége halála után újrَاهázasodott, és elvette annak azonos nevű unokatestvérét, hogy egy kézben tarthassa két felesége örökségét. Lásd ehhez Stavrianopoulou 1994 (kül. 122), amely meggyőzően bizonyítja, hogy a családon belüli újrَاهázasodás Kóson gyakori jelenség volt.
- 18 Az *epiméniosok* szerepéhez az ünnepségeken lásd IG XII 4, 103, 86–90, IG XII 4, 298, 93–106.
- 19 Habicht 2006, 159.
- 20 IG XII 4, 103, 86–95: τ[ο]ῖ [δὲ] ἀρχεῖοντες καὶ τοὶ ἐπιμήνιοι διδόντω τὰς μερίδας ἀντεφορῶντες ἐκ τοῦ λευκώματος, καὶ τοὶ ναποῖαι τὸς ἐπ[ι]βαλλομένους ἐς τὰν ἱερατείαν τὸν κλᾶρον ἐλκόντω ἀντεφορῶντες ἐκ τοῦ λευκώματος.
- 21 A polisok által fenntartott kultuszok már a klasszikus korban sem csak a teljes jogú polgárság előtt álltak nyitva, lásd Funke 2006. A hellénisztikus korban a korábbiakhoz tovább erősödött a polgárjoggal nem rendelkezők bevonása a kultuszokba, ahogyan Krauter (2004, 70–75) részletesen kifejti.
- 22 A nagy földbirtokok fragmentáltságához a klasszikus kori Athénban lásd Foxhall 2007, 42–48. Kóson ezt a leginkább a Phanomachos alapítványáról szóló felirat szemlélteti. Amikor Phanomachos kultuszt és szentélyt alapított Zeusnak és a Démosnak, földbirtokokat is felajánlott a kultusz finanszírozására. Ezek nem egy darabban, hanem két különböző helyen, Akorna és Aigélos területén feküdtek, lásd IG XII 4, 79–80.
- 23 Ez figyelhető meg pl. Kóson Phanomachos már említett alapítványának esetében, amelyet egy népgyűlési határozatból ismerünk: IG XII 4, 1, 79. Hasonló privát alapítású kultuszok, amelyeket népgyűlési határozat szentesített: LSCG 59, Agasiklés és Nikagora alapítványa, Kalauria, 3. sz., LSCG 135, Epiktéta alapítványa, Théra, 3. sz., LSAM 9, Hermias alapítványa, Ilion, 2. sz.

Bibliográfia

- Bosnakis, D. – Hallof, K. 2020. „Alte und neue Inschriften aus Kos VI”: *Chiron* 50, 287–326.
- Bremmer, J. N. 2010. „Manteis, Magic, Mysteries and Mythography: Messy Margins of *Polis* Religion?": *Kernos* 23, 13–35.
- Chanotis A. 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart.
- Eckstein, A. M. 2006. *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*. Berkeley.
- Eckstein, A. M. 2008. *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC*. Oxford.
- Foxhall, L. 2007. *Olive Cultivation in Ancient Greece. Seeking the Ancient Economy*. Oxford.
- Funke, P. 2006. „Fremde und Nicht-Bürger in den griechischen Heiligtümern der antiken Mittelmeerwelt. Eine historische Einführung”, in: Naso, A. (szerk.): *Stranieri e non cittadini nei santuari greci. Atti del convegno internazionale*. Firenze 2006, 1–12.
- Gehrke, H.-J. 2008. *Geschichte des Hellenismus*. Oldenburg.
- Habicht, Ch. 2006. „Versäumter Gottesdienst”: *Historia* 55/2, 153–166.
- Kindt, J. 2009. „Polis Religion – A Critical Appreciation”: *Kernos* 22, 9–34.
- Kokkorou-Alevras, G. 2009. „Der antike Demos von Halasarna auf Kos. Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen und des Surveys”: Reinholdt, C. – Scherrer, P. – Wohlmayr, W. (szerk.): *Aiakeion. Beiträge zur Klassischen Altertumswissenschaft zu Ehren von Florens Felten*. Wien, 59–65.
- Krauter, S. 2004. *Bürgerrecht und Kultheilnahme. Politische und kultische Rechte und Pflichten in griechischen Poleis, Rom und antikem Judentum*. Berlin – New York.
- Maillot, S. 2013. „Les associations à Cos”: Fröhlich, P. – Hamon, P. (szerk.): *Groupes et associations dans les cités grecques (IIIe siècle av. J.-C. – IIe siècle apr. J.-C.)*. Actes de la table ronde de Paris, INHA, 19-20 juin 2009. Genève, 199–226.
- Migeotte, L. 1996. *Les souscriptions publiques dans les cités grecques*, Genève-Québec.
- Parker, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*, Oxford.
- Paul, S. 2013. *Cultes et sanctuaires de l'île de Cos*. *Kernos* supplément 28. Liège.
- Rüpke, J. 2011. „Lived Ancient Religion: Questioning »Cults« and »Polis Religion«”: *Mythos. Rivista di Storia delle Religioni* 18, 191–204.
- Sherwin-White, S. M. 1978. *Ancient Cos. An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period*. Göttingen.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 1990. „What is *Polis* Religion”: Murray, O. – Price, S. (szerk.): *The Greek City from Homer to Alexander*. Oxford, 295–322.
- Sourvinou-Inwood, Ch. 2000. „Further Aspects of *Polis* Religion”: Buxton, R. (szerk.): *Oxford Readings in Greek Religion*, Oxford, 38–55.
- Stavrianopoulou, E. 1994. „Die Wiederverheiratung auf Kos”: *Historia* 43/1, 119–125.